

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ, Յարութիւն. — Վաղարշապատեցի Յարութիւն Արարատեանի կեանքը: Թարգմ. ռուսերէնից Պ. Պ. Հրատ. Թիֆլ. Հայոց Հրատարակչ. Ընկեր.— Թիֆլ., տպ. Արօր Տ. Նազարեանի, 1892 թ., Ժ+254 ութածալ երես, տառ № 12, գինն է 75 կոպէկ:

Այս գիրքը մի եղակի հեղինակութիւն է, զրաւ կենսագրական ձևով, որ մեծ լոյս է սփռում մեզանից շուրջ հարիւր տարի եղած ընտանեկան, գիւղական, հոգևորական ու քաղաքական կեանքի վերապ գլխաւորապէս Նրեանի խանութեան մէջ (ալժմեալ Նրեանեան Նահանգի մասը) և այն ժամանակաւ վրաց թագաւորութեան մէջ: Այս գրքի միջոցով մենք գրեթէ ականատես ենք լինում Անդրկովկասի դրութեանը ռուսաց տիրապետութիւնից առաջ այնպէս, որ ոչ մի պատմաբան չէր կարող այնքան ռեւիւֆ դուրս բերել այդ ալժմ առմիշտ անցած կեանքը: Այստեղ ընդհանուր տեսութիւններ չեն անւում, այստեղ պատմւում է աւօրեալ կեանքը այնպէս, ինչպէս նա եղել է՝ իւր վարարութիւններով դէպի ընտանիքը, գիւղական հասարակութիւնը, ուսումնարանը, եկեղեցին, հոգևորա

կանութիւնը, մարմնաւոր իշխանութիւնը: Առիթներ այնքան բազմակողմանի պատկերացումների առատօրէն տալիս է Յարութիւն Արարատեանի կեանքը, որ, ամենաչքաւոր ընտանիքից լինելով, իւր գիրքում վեր ու վեր է բարձրացել անցնելով ամենատեսակ գիւղական սուր դրութիւնների միջով և որ իւր քաջած տանջանքներից փախչելու համար՝ դիմել է պանդխտութեան, դէպի Ռուսաստան, անցնելով Վրաստանի վրալով Աղա-Մահմադ խան շահի Թիֆլիս արշաւելու ժամանակները, Ներկալ գիրքը, այն ձևով ինչպէս ներկայանում է այս հայերէն թարգմանութեամբ՝ հետևապէս բաղկացած է երկու մասից. առաջինում, որ մեծագոյն մասն է 188 երեսով, Արարատեանը պատմում է իւր կեանքը Վաղարշապատում, իսկ երկրորդ մասում, որ 65 երես է կազմում, նա պատմում է իւր տեսածները Վրաս-

տանում վերը փշած շահի Թիֆլիս արշաւելու ժամանակը՝ իւր հալերէն (ալփմ կորած) բնագրում և ուսերէն թարգմանութեան մէջ, որից և թարգմանած է ալփմալ հալերէնը, երկրորդ մասը աւելի ընդարձակ է, բայց ինչպէս թարգմանողը՝ պ. Պ. Ա. նկատում է, ալփմերկրորդ մասից թարգմանած են միայն ալփալիս կտորներ, որոնք առանձին հետաքրքրութիւն ունին ներկայումս (էջ ԺԲ, Դանութիւն)։ Ալփ առիթով ալփտք է նկատել, որ թարգմանողը կամ աւելի ճիշդն ասած Հրատարակական ընկերութիւնը շատ իզուր է դանց աւել գոնէ լատալարանի մէջ ասել թէ ինչ բովանդակութիւն ունի գրքի դուրս գցած մասը և թէ վերջապէս ինչով նա հետաքրքրական նիւթ չի պարունակում։ Դոքա կէտեր են, որոնք մութն են մնում ուսերէն թարգմանութեան կամ բնագրի հետ ծանօթութիւն չունեցողներին, թէ և հաւատում ենք և անգամ գիտենք, որ դուրս գցած կտորները պատմական մեծ արժէք ներկայացնող էջեր չեն և վերաբերում են բուն Ռուսաստանին։

Դրքի երկու մասերն էլ գրած են շատ աջող գրչով։ Արարատեանը, որը շատ զգալուն, խելօք և փշող մարդ է երևում, հասկացել է որ առօրեալ պատահարների մէջ ժամանակի ոգին է արտափալում, և ալփ պատճառով նա պատմում է ալփ պատահարները հրապարակօրէն նամանաւանդ պատրաստականութեամբ, որ իւր կենսագրութիւնը գրելու ժամանակ նա շատ և շատ բարձր է նշել իւր ծնողների հասարակական

գիրքից։ Նա չաղթել է բոլոր դժարութիւններին, որ կարող էին ներկայանալ իւր ժամանակում մի որքաղ քատ ընտանիքի զաւակին մի ալփալիս հասարակութեան մէջ, որալիսին կարող էր լինել հալ ժողովուրդը թրքական խանութիւնների ժամանակ 18-երորդ դարում։ Եւ Արարատեանի կեանքը զժրախտաբար ցոյց է տալիս, որ կեանքում մի քալ առաջ անելու համար հարկաւոր էր հեռանալ հալերնիքից և օտար բայց աւելի բարձր քաղաքակրթութեան վերալ կանգնած մի ազգի մէջ ընկնել ու գործել։ Ալփալիս կառավարութիւններ, որալիսներն էին թրքական խանութիւնները Անդրկովկասում կամ նոյն իսկ հայկական մերկութիւնները, դատապարտած էին կորչելու, որովհետեւ շատ փոքրիկ տէրութիւններ լինելով հանդերձ՝ նոքա քաղաքական ուժի աղբիւր չէին որոնում ժողովրդական բազմակողմանի կրթութեան և անհատականութեան զարգացման մէջ։ Թէ ինչ էին անհատի իրաւունքները, նորա ճոցն իսկ անձնական ապահովութիւնը ամեն տեսակ հարստահարութիւններից և պատիւ չօչալիող ոտնակոխութիւնից թէ ժողովրդի հարուստների կողմից և թէ իշխանութեան օրգանների կողմից, դորա համար պէտք է կարգալ «Արարատեանի կեանքը», որը գրած էլ է շատ պարզ լեզուով, առանց սեթեթութեան և նոյն իսկ մի լալտնի հումորով։

Իւր մանկական կեանքի նկարագրութեան հետ պատկերացնելու համար ժամանակի կեանքը, շրջապատող հասարակութեան ալ և ալ

խաւերի տիպերը և առօրեայ տնտեսական ու ընկերական կեանքի հանդամանքները՝ Յար. Արարատեանը օգուտով է ալն բոլոր գիրքերից, որոնց մէջ նա կել է ծնած օրից, 1774 թականին, մինչ իւր պատանեկութեան հասակը, երբ զիմել է օտարութեան—Ռուսաստան, Մենք կ'աշխատենք ալդ կեանքի գլխաւոր գէպերը դուրս բերելով ժամանակի համար բնորոշ հանգամանքները փշտակել ալտեղ, Մնած մի մօրից, որը երեսակ ժամանակ գերակ էր թուրքերից և ծախել Գանձակի մի բէգի, որի մօտ մեծացել է մինչ 10—11 տարեկան հասակը, երբ նա պէտք է նշանէր բէգի տղի հետ, բաց որին լաջողել է թէն տանջանքներով բաց և ալնպէս ազատել—Արարատեանը իւր մօր խօսքերով պատմում է ալդ անցքերի հանգամանքները, պատմութեան, որը մի պարզ պատկեր է Գանձակի խանութեան ներքին կեանքին։ Սիմէօն կաթողիկոսի հոգատարութեամբ Յարութիւնի մալրը, դեռ ևս մանկահասակ, ամուսնանում է Տաճկաստանի Վարդենիս գիւղացի արհեստով քարտաշ Աստածատուր Խաչիկեանցի հետ, և ալդ ամուսնութիւնից ծնւում է նախ մի որդի, ապա Յարութիւնը և ապա Հերիքնաղը, որից լիտով մալրը կորցնում է իւր ամուսնուն, տունը մնում է որբ և մալրն է պահում ընտանիքը գորգ գործելով ու բամբակ մանելով։ Վերալ է հասնում 1779 թականը, վրաց Հերակլ թագաւորը լարձակումն է գործում Լ'րիանի վերալ, բալդ առանց լաջողութիւն զանելու. բաց վերա-

դառնալով Վրաստան՝ «հարուստ թէ աղքատ (հալերից) բոլորին միասին Հերակլ գերի տարաւ և իւր իշխանների վերալ բաժին բաժին արեց» (էջ 35), Վաղարշապատը քար ու քանդ չանելու համար էլ «Հերակլը (Սիմէոն) կաթողիկոսից ստացաւ մի բաւականին խոշոր գումար» (էջ 36), Գերի տարածներից «չատերը սովից մեռան, ոմանք փախչելով ազատեցին, իսկ Թիֆլիս բերածներից մի մասին ընակեցրին աւաղակների բուն դարձած վտանգաւոր տեղերում, մնացածներին բաժանեցին վրաց իշխաններին և աղնականներին» (էջ 38)։

Սա մի կտոր է Վրաստանի հալերի պատմութիւնից։

Այս թշուառութիւնների վերալ մի ուրիշ հոգեմաշ վէրք ևս աւելացել էր կաթողիկոսի սրտին. ալս ալն հանգամանքն էր, որ ամբ ազգակիցներից ոմանք հեռանալով մեր հալերնի դաւանութիւնից, դարձել էին պապական կամ Նզիւտ և աշխատում էին թուլամորթներին զալթակդեցնել, Նրանք իրանց ստապատիր քարոզներով աշխատում էին պարզամիտ գեղջուկ ռամկին ճմարտութեան ճանապարհից շեղել, և ի հարկէ, ալդ պիտիների նպատակը միալն խաբէութիւնն ու շահամոլութիւնն էր, որիչ ոչինչ» (էջ 38—39)։

Սիմէոն կաթողիկոսի մահւան և Ղուկաս արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսանալու տարում Յարութիւն Արարատեանը ութ տարեկան էր, երբ սկսեց գրել-կարդալ սովորել վաճքի կաղմարարի մօտ, Հէնց ալդ ուսումն է որ անասելի թանկ նստեց Յարու-

թիւնին, իւր վերադարձնելով գիւղացիներին հալածանքները, թէ որքան քիչ էր տարածւած դրազիտութիւնը աղ ժամանակ, ցոյց է տալիս Արարատեանի վկայութիւնը. «Ահա (Վաղարշապատ) գիւղի 700 տանից՝ վերջին աղքատից մինչև առաջին հարուստը՝ տասը մարդուց աւելի դրազէտ չէին գտնուել» (էջ 2)։

Եւ իւր գրքի մի ծանօթութեան մէջ (էջ 40) ապա և ուրիշ տեղերում (օրինակ էջ 53) հեղինակը ծանօթացնում է իւր ժամանակի ուսման պայմանների ու պարագաների հետ։

Որպէս զի Թարութիւնը ուսումը կարողանար շարունակել, նորա մալրն էր գնում բանատեղ (վանքի համար դաշտերում աշխատելու) գիւղի տանուտէրի հրամանով։ Գիւղը ունեցել է կառավարիչ, որը նշանակում է եղել տանուտէրին ու տասնապետին կամ գլխին։ Յիշուած է նաև հարկւրապետ (СОТЧИМ), որին պ. Պ. Պ. ենթադրում է մոլորով կամ կառավարիչ վանքի բոլոր գիւղերի (էջ 60)։ Կառավարիչի ձեռքի տակ կար և մի ուրիշ հոգևորական անձն՝ կառավարիչ կամ վերակացու, որին լանձնւած էր գիւղից վանքապատկան հասցվթը ժողովել և վանքալին աշխատութիւններին վերահսկել և նշանակում էին չքատր մարդկանցից (էջ 67)։ Կառավարիչը եղել է հոգևորական, երևի որպէս վանքապատկան գիւղի կառավարիչ։ Տանուտէրի ու գլխի վարտութիւնը համապատասխան էր ժամանակի ոգուն. հաւհովանք, լիռցներ, ծեծ, ֆալախկա և այլ աղպիտի քնքշութիւնների օրակարգի մէջ էին խեղճերի հետ գործ

ունենալիս։ Դոցանից ահագին բաժին հասել է նաև և մանաւանդ Յարութիւնին ու նորա մօրը. «Գլխին ինձ թողեց ու դարձաւ մօրա, մի քանի աստակ տւեց նորա երեսին՝ մաղերը ձգձգեց ու քաշէ քաշ տալով առաց՝ ինչպէս համարձակեցիր ինձ հակառակել ու լիբը-լիբը խօսքեր ասել. եթէ ուզում ես որդուդ պաշտպանել և ուսումնական շինել, ինքդ արի, դրա փոխարէն աշխատիր և ինչ որ կը լանձնեմ՝ արա» (էջ 46)։ Եւ կամ՝ «Գալուստը (կառավարիչը) աղ ժամանակ կալուսն էր։ Նրա հրամանով իւր ստորադրեալներից վեց հողի խակոն եկան և մօրս մաղերիցը քարշ տալով նրա մօտ տարան»։ Եւ դեռ աւելին. «Եւ ահա ամենալն սառնասրտութեամբ (Գալուստը) հրամայեց որ մի ուժեղ տղամարդ կանչեն ու գերեմաստի մահակներ բերեն։ Նրա հրամանն անմիջապէս կատարւեց, Եկաւ մի հաստ ու կռպիտ գիւղացի, մօրա շալակեց ու իւր ուսի վրալից նրա ձեռները պինդ բռնեց. իսկ միւսներն ալնքան ծեծեցին նրան, որ ձաշնը կտրւեց ու չորերն արիւնթաթախ եղաւ։ Եւ մօրա ետեից գնացել էի և վկայ էի ալս ամենալն անդթութիւններին» (էջ 48)։

Անողորմ կերպով ծեծելու դէպքերի նկարագրութիւններով լիքն է «Արարատեանի կեանքը»։ Ալք պատմութիւնները չափազանց ճնշող տպաւորութիւն են գործում ընթերցողի վերադ, որը չի կարող զսպել հարցնելուց՝ արդեօք Արարատեանը չի չափազանցնում։ Իսկ պատմածքը իւր ամբողջութեամբ ալնքան արժա-

նահաւատութիւն է ներշնչում, որ մարդ պէտք է հաւատալ պատմած դէպքերի ճշդութեանը, Սակալն տեղ-տեղ ցանկալի էր ամելի որոշութիւն, օրինակ շատ կարևոր է գիտենալ բանատեղ (կոռ ու բէգեառ) գնալու օրերի քանակութիւնը տարալ ընթացքով. արդ Արարատեան մի տեղ ասում է ալսպիսի բան. «Չը նախելով որ ես անչափահաս մանուկ էի, ամբողջ շաբաթալ լի օրերը ստիպւած էի բանատեղ գնալ, բայց կիւրակի օրերը ծածուկ գնում էի ուսուցչիս մօտ և ուսումս շարունակում» (էջ 49): Ինչ ընդարձակութեամբ պէտք է ալ տողերը հասկանալ, ալ պարզ է, Բայց շնչտեղու արժանի է որ բանատեղ գնալը լոկ ձրի ծառայութիւն չի եղել, ալ վարձով «Շատ կաճախ էր պատահում, որ բանատեղից ստացած վարձս, երբեմն տասն օրւանը միասին՝ մեր հարուստների և կառավարիչների հրամանով ինձանից խլում էին» (էջ 49): Խելու համար պատրասներ էին բերում՝ կովի իրանց արտը մտնելը և ալն:

Տասը տարեկան հասակում Յարութիւնը մտնում է ծառայութեան՝ վանքի կարապետ անունով վարդապետի մօտ, ապա գիւղի քահանայի մօտ, երբ 1785 թ. Վրաստանի վերալարձակեց լեզգիների Օմար խանը, իբր 30,000 զօրքով, ձմեռեց ալն ժամանակ Տաճկաստանին պատկանող Ախալցխայ քաղաքում, որը, ինչպէս երևում է, գերեվաճառութեան մեծ շուկա է եղել, ապա Աշտարակ գիւղովն ու Նրնանի կողմով գնաց Շուշի քաղաքը, ալստեղից իւր երկիրը, Նաև

Աշտարակում «Օմարը բռնեց մի քանի հալ ալգեպաններ, ոմանց սպանեց, ոմանց էլ հետը տարալ»:

Յարութիւնը նորից մտաւ ծառայութեան՝ կարապետ վարդապետի մօտ, ուր ժամասացութեան ժամանակ մի անգամ սխալած լինելու համար ալն քան անգթաբար ծեծեց, որ «Նրկու ամաչալի անկողնից չը վերելալ» Բայց և ալնպէս ջարդւած մէկ մատը բուժելու համար Նրնան գնալով տեղական մի վերաբոժի մօտ, գոռով նորան վերադարձրին վանքը, ուր նորա՝ վանքում մնալու համաձայնութիւնը դուրս կորզելու նպատակով ֆալախալի պատժին ենթարկեցին: «Այս պատիժը մեղանում սովորական է. երբեմն ալնպէս անգթաբար է կատարւում, որ պատժողը զրկւում է ձալնից և ուշք ու մտքից» Բայց Յարութիւնը ալնուամենալիւ չի համաձայնում ծառայել վանքում և 14 տարեկան վերադառնում է Վաղարշապատ, իրանց տուն, նորից ընկնելով տանուտէրի ու գլխի ձեռքը ու բանատեղը: Նրկու տարի շարունակ նա քանքանի գործով էր աշխատում, նաև բրնձի, ցորենի ու բամբակի արտերում և վանքի եղներ ու գոմէշներ արածացնում, կիւրակի և ալ մի քանի օրերը գնալով իւր երկրորդ ուսուցչի մօտ կամ ժամասացութեան: Ապա Յարութիւնը մտաւ աշակերտ վանքի կազմարարի մօտ, ստանալով ամսական 30 փարալ (?) ռոճիկ և ձրի ճաշ վանքի սեղանատանը: Բայց մի դէպք նորան նորից զցեց իւր հոգեհանների ձեռքը, Դէպքը շատ բնորոշ է: Գիւղի վերակացուն, մի

նույն խաղող գողացած լինելու համար, մի թուրքին անպէս խփում է դադանակով քներակին, որ նա մեռնում է տեղն ու տեղը: Սպանողին լանձնում են սպանածի ազգականների վրէժխնդրութեանը, բայց լետոյ վանականները փրկանք են տալիս, նրան ազատում, մեղը գցելով մի քանի երիտասարդների վերալ: Դոցա մեղը քաշելու համար Նրեանի խանը Վաղարշապատ գիւղը դատապարտում է պատժի, անէ է որ Արագած լեռան վերալ մի որոշ տեղում մի բերդ շինեն, աւազակների լարձակումներից ազատելու պատրուկով: Այդ բանը գլուխ բերելու համար կարգադրութիւն եղաւ ամեն չափ ու հասակից 35 մարդ ընտրել ազքատ տներից և ճոցա վերալ հրկողներ ընտրել հարուստներից 5 հոգի: Բացի դրանցից՝ երկու թուրք և մի հալ էլ ընտրեցին զխաւոր վերակացուներ: Մեր Յարութիւնը, որպէս չքաւոր, ամենաչափ և երկար բանողներից եղաւ, վեց ամիս անդ դործում լինելով և կրելով դառն տանջանքներ ան և ան պատահարներից, վերադարձին Ամբերդ գետովն անցնելիս խեղդւելու վտանգին ենթարկեց, ազատւելով պատահամբ անցնող մի թուրքի ձեռքով: Այդ մասին լուրը անպէս տարածեց թէ իբր Յարութիւնը մեռաւ: Օշական գիւղը հասնելով, Յարութիւնին դժարութեամբ միայն լաջողեց համողցնել իւր ծանօթներին որ սխալ է թէ իբր ինքը մեռած է եղել և որ կենդանութիւն առած մեռելէ: Այդպէս կարծիքով տեղական նախապաշարմունքի համաձայն նորան պատ-

րատւում էին հրացանով սպանել...

Էջ 89 մեծ հումորով Արարատեանը նկարագրում է Օշական գիւղի երկու քահանաներին, որոնք շարունակ իրարից խռովում են, որպէս զի հաշտելու շատ առիթներ ունենան՝ ժողովրդից ընծաներ ստանալով...

Իւր մեծ եղբոր պսակելը առիթ է տալիս Արարատեանին ծանօթացնել մեղ ընտանեկան մի քանի բարք ու վարքերի հետ: Տաճկական Բալագեշ քաղաքը գնալու մի առիթով ի միջի անց տեղեկութիւններ են տրւում եղիդների մասին, պատմւում է Մանուշակ անունով գեղեցիկ կնոջ մասին, որ մի գեղեցիկ լուսաբանութիւն է հալերի վրձակի Տաճկաստանում և նոյն իսկ հալական բարք ու վարքերի:

Մարդաբանների (էթնոգրաֆ) ու շաղրութեանը կարելի է առաջարկել էջ 117 պատմած «հսկաների գերեզմաններից» հանած հսկական մեծութիւն ունեցող մարդկալին ոսկորների մասին, Նղվարդ գիւղի մօտ:

Յիշենք որ Յարութիւնը Աշտարակում մի հարուստ ազգետիրով մօտ ազգեպան մտաւ և որ ան առիթով մենք ծանօթանում ենք ազգեպահութեան պալմանների հետ (էջ 125—127): Աղա-Մահմադ-խան շահի Նրեանի վերալ արշաւելու լուրը Նրեանի խանին թելադրում է քաղաքը ուտելիքի պաշարով ապահովել: Յարութիւնը լինում է ճոցանից, որոնք ան նպատակով Շարուր են գնում ձիերով ցորեն բերելու: Այդ առիթով նա մեղ ծանօթացնում է մի ոմն Զաֆար թուրք կալածատի-

րոջ հետ, որը Յարութիւնին առաջարկում է իւր մօտ ծառալուծեան մտնել իբր իւր գիւղի կառավարիչ տարեկան 100 մանեթով: Բայց Յարութիւնի մալը թող չի տալիս ալդ և նա մտնում է ծառալ Սահակ արքեպիսկոպոսի մօտ ս. Հռիփսիմէի վանքում: Մինչ 15 էջ նւիրած է Սահակ եպիսկոպոսին և նորա չարաբերութիւններին Ղուկաս կաթողիկոսի հետ: Ղուկասը դուրս է բերւած ոչ գեղեցիկ գոյնեքով:

Սահակ եպիսկոպոսի մահը զրկեց Յարութիւնին իւր պաշտպանից, չը ստանալով նաև եպիսկոպոսի կտակած մի փոքրիկ գումարը, վանականների ագահութեան շնորհիւ իւր ծնծը վերջապէս թելադրեց Յարութիւնին դիմել պանդխտութեան: Բայց մինչ ալդ դիտաւորութեան իրագործելը, Յարութիւնը առիթներ որսաց իւր հալոնիքի մի քանի հնութիւնները տեսնելու, որպիսին է Գեղարդը, Խոր վիրապի վանքը, ս. Յակոբի վանքը, ապա Արագած լեռան վրալ գտնւած բաղմաթիւ հին ամալի վանքերն ու եկեղեցիքը, Կարբի գիւղը, չը խօսած Մողեռ վանքի մասին, որի վանահայր Կարապետ (նախկին վարդապետ) եպիսկոպոսի մօտ նա նորից ծառալութեան էր մտել և որի մօտ իրան շատ լաւ էր զգում:

Շատ հետաքրքրական է պատմութիւնը իւր նշանակելու մի չաջողւած փորձի, որը միևնույն ժամանակ խաներին բնորոշող մի պատմութիւն է:

1792 թ. Աղա-Մահմադ-խանի ար-

շաւանքի լուրի տարածելուն պէս, երբ ամենքը պատսպարում են Սրեանում կամ Էջմիածնում, Թաւրիզից եկած Թիֆլիսցի վաճառականների քարաւանով Արարատեանը վերջապէս թողնում է հալոնիքը, մի քանի ժամանակ մնում Թիֆլիս և Վրաստանում առհասարակ, ականատես լինելով Աղա-Մահմադ-խան շահի աւերումներին Թիֆլիսում և Վրաստանի ողորմելի դրութեանը երկիրը պաշտպանելու գործում: Շատ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացում է նաև ալդ երկրորդ մասը, որից դժուար է աւելի հետաքրքրական էջը մատնանիչ անել, ալնքան նոքա հաւասարապէս լաւ են գրած: Բայց գուցէ վրաց թագաժառանգի որկրամոլութեան և ոչնչութեան նկարագրութիւնը մնալ իբր մի կլասիկական կտոր ալս ամբողջ գրքում: Թիֆլիսցի հալ վաճառականի հետ ունեցած չարաբերութիւնների նկարագրութիւնը կարող է նույնպէս գրական արժէք ներկայացնել:

Մենք ալ ևս գրքի ալս երկրորդ մասի մանրամասների վերալ կանգ չենք առնիլ, բայց դորա պատմական արժէքը կարող է հասկացուել եթէ ասելու լինենք որ Աղա-Մահմադ-խան շահի Թիֆլիսը աւերելու պատմութեան վերաբերեալ Արարատեանի պատմածը միակ զրական վիշտակարանն է ոչ միայն մեր, ալ և վրաց զրականութեան մէջ: Հետևապէս չը պէտք է դարձանալ, որ վրացիք վաղուց իրանց լեզուով թարգմանած ունեն «Արարատեանի կեանքի» երկրորդ մասը, իսկ ինչ վերաբերում է առաջին մասին,—

անկասկած նա մի եղակի և թանկագին ճշխար է հալկական կուլտուրական պատմութիւնից, Ահա ինչու մենք աւսպէս մանրամասնաբար կանգ առանք այդ առաջին մասի վերալ, որ ալեքան բազմակողմանի կերպով պատկերացնում է իւր ժամանակի հալերի կեանքը:

Տխրալի է մտածելը որ այդ ամբողջ նկարագրութեան մէջ չարերի ու վատերի տիպերը շատ գերակշռում են բարիների և լաւերի տիպերից: Մարդ մնում է դարմացած ալեքան անպիտանացած մարդկանց ու հանգամանքների վերալ, որոնց մէջ մի լաւ ձգտումներով մարդ իրան շրջապատւած կը տեսնէր այդ ժամանակներում: Իբրեւ դրական ուժերի տիպեր լինե՞ք զրքի առաջին մասից, նախ Արարատեանի մօրը, որը քրիստոնէական ուժեղ բնազդով դիմադրում է թուրքեզի հարուստ ընտանիքի հրապուրանքներին, հետեւում իւր մոռացած բալց դռնւած մօրը և ապա հերոսաբար պաշտպանում իւր զաւակներին կեանքի ամեն կարգի ճշգումներից. ապա լինե՞ք Յարութիւնի ալեւ երկրորդ ուսուցչին, որը բարի հրեշտակի պէս ամենուրեք երևում է: Սիմէոն կաթողիկոսին, որին ջերմ էջեր են նւիրած: Սահակ եպիսկոպոսին, որին Արարատեանը մի առաքինի և մեծ ժողովրդական անձնաւորութիւն է դուրս բերել. ապա մասամբ Կարապետ եպիսկոպոսին և վերջապէս ալեւ մութ անձնաւորութիւնը, որը ներկայացնում է մեղ Մզրախ անոնով և որը ալեւ ժամանակ Տաճկաստանին պատկանող Մերկ-Կուլաբ կամ Ներ-

քին-Կուլաբ գիւղի հալ քահանան էր, հարուստների համար արձակիք, խեղճերին՝ բարերար: Մզրախը, որը մի աւագակ է, կարող է հասկացել միայն պատմական հոնգամանքների մէջ: Նա, եթէ կարելի է աւսպէս ասել, ոչ թէ աւագակ քահանայ է, ալ քահանայական աւագակ է որին Լաֆֆին անկասկած իւր վէպերի մէջ դուրս կը բերէր մի լաւ դերով, աւելի համապատասխան Մզրախների իսկական կոչմանը: Մզրախը մի տիպ է, ինչպէս Դալի-Մադրասան Ղարաբաղում:—Դրական տիպերի մէջ ի հարկէ լինելու է վերջապէս իրան՝ Արարատեանին, որը մի ալքը բաց, ընդունակ և ուսումնասէր հալերի մէջ ոչ շատ հազագիւտ տիպ է, բալց որը աշուճմենալին ընթերցողին զարմացնում է, թէ ինչպէս նա իւր մանկութիւնը և պատանեկութիւնը նկարագրածի պէս ստորագոյն պալմաններում անցկացրած լինելով՝ չաջողում է երբ և իցէ ալեքան բարձրանալ, որ ուսուսաց թագաւորներին ծանօթ և սիրելի անձնաւորութիւն դառնալ, ստանալ քաղաքացիական զենեքալի աստիճանը որպէս իսկական պետական խորհրդական, կամ բանակութիւնների մէջ մտնի Ֆրանսիական թերթերում Շահան Զրպետեան պրոֆեսորի հետ, կարեւորութիւն ստանալ Ներսէս Աշտարակեցուն ծառայութիւն մատուցանելու կարողանալու չափ և ալլն: Իւր գրած կենսագրութիւնից սակալն երևում է որ Արարատեան օժտւած էր արտասովոր ընդունակութիւններով հանգամանքներից օգտւելու, սուր մտքով՝ հանգամանքները

կշռելու, սուր աչքով դիտելու և մեծ վիշտով թիւնով տեսածը մտքում պահելու, այլ և գրականական տաղանդով՝ չարարանքների պատմութիւնից հետաքրքրական վէպի նման կուշտուրալին պատմական մի գիրք թրինելու չափ:

Այս գիրքը, ինչպէս ասած է թարգմանող Պ. Պ.-ի լառաջարանում, թարգմանւած է հայերէն և այժմ կորած ձեռագրից ռուսերէն, գերմաներէն, անգլիերէն, և գրքի երկրորդ մասն էլ վրացերէն: Այդ թարգմանութիւնների մասին լղում ենք ընթերցողին Պ. Պ.-ի լառաջարանին:

Այժմ մի քանի խօսք գրքի հանդէն թարգմանութեան մասին: Թարգմանութեան լեզուն, որը ընդհանրապէս արարատեան բարբառի հարազատութեան դրոշմ է կրում, մի քանի կողմերից ալեպիսի տարօրինակութիւններ է ներկայացնում, որ մնում է միայն ապշել: Ո՞վ կարող է հասկանալ, բացի գուցէ միայն իրան թարգմանչից, թէ ինչու ամե-

նամաքուր աշխարհարառ ձևերի հետ նա ամեն տեղ գրում է՝ լսին, տանին, տանջիլ, չարչարւին, մնունիլ, վրէժխնդիր լինիլ, աշխատիլ և այլն: Եւ կամ լանկարծ՝ ամբ բողբոջաւ տակ մատենագրաց կենսագրութեանց վերաբերութեամբ, և մի քանի ալեպիսի ականջ ծակող խորթութիւններ, Բալց մի բան որ չափազանց անխնամ կերպով է կատարւած, դա՛ գրքի տպագրական սրբագրութիւնն է, որ ամենևին պատիւ չի կարող բերել Հրատարակչական Ընկերութեան. տպագրական սխալների թիւը ալետեղ շատ շատ աւելի է քան թույլատրելի է մի գրքի համար: Նաև տեղեւ տպաւորութիւն է թողնում ալ և ալ ձևի գլխատառերի շփոթութիւնը, Կարելի էր ցանկալ նաև աւելի մաքուր թուղթ: Թարգմանչի ծանօթութիւնները անհրաժեշտ էին և եղածները տեղին են, մինչև անգամ աւելորդ չէր լինիլ եթէ նոցա թիւը աւելի լինէր:

Ա. Ա.

ԼԱԼԱՅԵԱՆՑ, ԵՐԻԱՆԴ.—«Ջաւախքի բուրմունք»: Հրատար. Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութեան: Թիֆլիզ. 1892 թ. տպ. Արօր Նազարեանի. մեծ ութածալ, 71 երես, տառ № 10, գինն է 25 կ.

Մեր ժողովրդագրական գրականութիւնը մի նոր գրքով ևս հարըտացաւ. դա վիշակ «Ջաւախքի բուրմունք»-ն է: Այդ գրքի երևան գալը աչքի է ընկնում առաւել ալն պատճառով, որ նորա նիւթը բոլորովին

նոր է. դա Բարձր-Հալքի, որ մինչև օրս համարեա մնացել էր անուշադիր, ժողովրդեան չափաբերական և արձակ աղօթքների, երգերի և աւանդութիւնների մի հաւաքածու է, քանի որ Ջաւախքի, ալսինքն Ախալցխալի.